

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE SUR ŞEHİRİ

AYDIN USTA*

Giriş

Şehirler insanoğlunun binlerce yıllık hikâyesine etki eden en önemli unsurlardan biri olmuştur. Toplumsallaşma ve bunun hemen peşi sıra gelen devletleşme süreçlerinin başlıca mesafe taşlarından birini teşkil etmelerinin yanında korunma, ticaret ve daha müreffeh bir sosyal yaşam için sakinlerine kendi imkânları dâhilinde çeşitli artular sunabilmişlerdir. Burada sözü edilen avantajlar o şehrin nüfus yoğunluğu ve gelişimiyle de doğrudan alakalıdır.

Bütün bunların gerçekleşmesinin başlıca anahtarı ise şehrin yer aldığı coğrafya ve sahip olduğu konumdur. Söz konusu durum kimi zaman çok daha önemli hale gelebilmiştir. Haçlı Seferleri de bu dönemlerden biridir. 15 Temmuz 1099 yılı itibarıyla hedeflerini yani Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar öncelikle bölgedeki mevcudiyetlerini sağlama almak istemişlerdir. Bunun için 1101'de birbiri ardına harekete geçirdikleri üç büyük ordunun Anadolu geçişi sırasında Türkiye Selçukluları tarafından imhası onların Ortadoğu'daki kaderi üzerinde belirleyici olmuştur¹. Böylece kendileriyle aynı etnik ve dinî kimliğe sahip insan kaynağından mahrum kalan Haçlılar konumuz dâhilinde bulunmadığı için burada bahsedilmeyecek çözümlere gitmek zorunda kalmışlardır².

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, aydinusta@gmail.com

¹ Bu seferler ile alakalı tafsilat için bkz., Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56; J.L. Cate, "The Crusade of 1101", *A History of Crusades*, I, *The First Hundred Years*, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s. 343-367.

² Haçlılar 1101 seferlerinde uğradıkları hayal kırıklığı sebebiyle rafizi (şapkın) olarak gördükleri Yerli Hristiyanlar ve tamamen yok edilmesi gereken bir düşman saydıkları Müslümanlarla sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirmek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Bu durum ise kısa süre sonra onları sosyal anlamda anavatanlarındaki toplumdaki uzaklaştırmaya başlamıştır. Konuyla alakalı bkz., Cristopher Mc Evitt, *The Crusader and Christian World of the East, Rought Tolerance, Philadelphia*, 2008; Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hristiyanları", *Sosyologca*, sayı: 3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s. 63-71; Aydın Usta, "Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler" *Belleten*, LXXVII, sayı: 279, Ağustos 2013, s. 365-402.

1101 Haçlı Seferlerinin çalışmamızı ilgilendiren kısmı ise bunun bir sonucu olarak Haçlıların ilerleyen dönemlerde daha çok şehirler ve tahkimli kaleler üzerinden sürdürülen bir savunma savaşına mecbur kalmalarıdır. Çünkü bölgedeki Müslümanlara karşı sayısal anlamdaki zafiyetleri bunu bir gereklilik haline getirmiştir. Haçlılar için 1101 yılı seferlerinin ortaya çıkardığı bir diğer zorunluluk ise anavatanlarıyla denizden bağlantı kurmak için Suriye sahil şeridindeki şehirlerin zaptı olmuştur. Böylesi bir ortamda çalışmamızın merkezini teşkil eden Sur (Tyre) şehri onlar için daha da önemli hale gelmiştir. Akka ile birlikte sahip olduğu limanı sebebiyle Haçlılar için ele geçirilmesi bilhassa zorunlu iki şehirden biri haline gelmesi de gayet tabii bir durumdur. Burada Haçlıların adı geçen şehri zapt etmek çabaları ve sonrasında şehrin onların egemenliği dönemindeki siyasî, jeopolitik ve sosyo-ekonomik durumu ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Sur Şehrinin Siyasî ve Jeopolitik Durumu

Günümüzde Lübnan sınırları içinde yer alan Sur çok köklü bir tarihe sahiptir. Gerçek anlamda Fenikeliler tarafından kurulan şehirdeki ilk yerleşimlerin tarihini M.Ö. 2750'ye kadar götürmek mümkündür. Coğrafi olarak bugün bir yarımada üzerinde bulunan şehir başlangıçta biri kara tarafındaki Tell-Reşadiyye denilen yerde diğeri ise bunun hemen karşısındaki ada üzerinde kurulu iki yerleşimden oluşmaktaydı. Kara yerleşimi *Ushu* adıyla biliniyordu. Ada üzerindeki şehir ise *Surru* ismini taşıyordu³. Fenikeliler burayı Sur olarak adlandırmışlar ve söz konusu isim Arapçaya da geçmiştir. Mısırlılar *Dara*, *Tar*, *Taru*, Yunanlılar ise *Tyros*, *Tyre* adlarını tercih etmişlerdir. Sami dilinde Sur *kaya* anlamına gelirken, Aramicede ise bu anlamının dışında isme *kayalara kazınmış Tanrı heykeli* manası verilmiştir⁴.

Fenikelilerle birlikte gerçek bir şehir hüviyetine kavuşan Sur, Doğu Akdeniz'in önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Coğrafi anlamda son halini ise Makedonyalı Büyük İskender'in M.Ö. 332 senesindeki kuşatması vesilesiyle almıştır. Şehir önlerine gelen Büyük İskender yedi ayı bulan kuşatma sırasında ada üzerindeki şehri ele geçirmeyi başaramamıştı. Zira adanın etrafında yer alan kayalıklar buraya gemilerin yanaşmasını engellemekteydi. Ancak her şeye rağmen müdafilerin direncini kırmak ve şehri ele geçirmek üzere denizi doldurmak suretiyle karadan adaya doğru bir yol inşa ettirmişti. Böylece karadan adaya

³ Wallace B. Fleming, *The History of Tyre*, Londra 1915, s. 3-4.

⁴ Fleming, *a.ge.*, s. 4.

ulaşmak imkânını bularak şehri ele geçirmeyi başarmıştı⁵. Makedonya kralının söz konusu filii kara ve adadaki şehirleri birleştirmiş Sur bundan böyle yarımada üzerine kurulu bir şehir haline gelmişti.

Sonraki dönemlerde Roma ve Bizans hâkimiyetine giren şehir 635 senesinde Yezid b. Ebi Süfyan komutasındaki Müslüman kuvvetleri tarafından ani bir baskınla zapt edilmişti. Takip eden dönem içerisinde Emevilerin, İslam dünyası üzerindeki Suriye merkezli egemenlikleri Sur şehrinin her bakımdan gelişmesini sağlamıştı. Burası önemli bir donanma üssü olmasının yanında sosyo-ekonomik anlamda da diğer bir Doğu Akdeniz kıyı şehri Akka ile kıyasıya rekabet eder hale gelmişti. Öte yandan şehir idarî anlamda Ürdün Cündü ile Dımaşk Cündü arasında paylaşılmış durumdaydı. Camisi Dımaşk'a bağlı iken vergisi Ürdün Cündü'nden gelen amiller tarafından toplanıyordu⁶.

Fâtımiler 969 senesinde Mısır'da kurdukları hâkimiyeti hemen aynı yıl içerisinde Suriye kıyılarına doğru genişletmeye başladıklarında Sur'daki iktidar bir kere daha el değiştirmişti. 996-998 yılları arasındaki isyan hareketi ve 1075-1089 periyoduna tesadüf eden Selçuklu yüksek hâkimiyeti dışında Haçlıların gelişine kadar şehir Fâtımilerin elinde kalmaya devam etmişti.

Haçlı Seferlerinin başladığı ve ilk seferin katılımcıları Ortadoğu'ya ulaştıklarında bölgedeki Müslüman hâkimler arasındaki siyasî karmaşa ve rekabet had safhada idi. Selçuklular ve Fâtımiler süregelen güç mücadelelerinin yanında mezhepsel anlamda da birbirlerine düşman durumdaydı. Bu durumdan istifade eden Haçlılar çok zorlanmadan 15 Temmuz 1099 itibarıyla hedeflerine yani Kudüs'e ulaşmayı başarmışlardı. Sonrasında yukarıda da değinildiği üzere anavatanlarıyla denizden bağlantı kurmaya duydukları ihtiyaç Sur'u onların başlıca hedeflerinden biri haline getirmişti.

Şehrin mevcut coğrafi pozisyonu dolayısıyla alınması neredeyse imkânsız gibi görünüyordu. Yarımada'yı deniz tarafından çevreleyen çifte surlar hemen altında deniz yüzeyinden çıkan sivri kayalarla desteklenmekteydi. Dolayısıyla buradan gemilerle şehre yanaşmak pek mümkün değildi. Zaten dar bir yoldan ibaret olan kara bağlantısı ise üçlü bir sur sistemi ve iki tarafındaki yüksek kulelerle korunmaktaydı. Yeterli sayıdaki bir muhafız birliğinin mevcudiyeti halinde şehrin

⁵ Arriannus, *The Anabasis of Alexander*, ing. trc. E.J. Chinnock, Londra 1883, s. 122-134; Jona Lendering, *Büyük İskender*, trk. trc. Burak Sengir, İstanbul 2009, s. 147-150.

⁶ Guy Le Strange, *Palestine under the Muslim Rule, Description of Syria and the Holy Land*, Floransa 1890, s. 32,39; Fleming, s. 83-84.

doğrudan bir saldırıyla ele geçirilmesi çok düşük bir ihtimal olup bu ancak büyük kayıplar karşılığında sağlanabilirdi. Haçlıların bölgedeki bütün tarihleri boyunca kronikleşen nüfus zafiyetleri göz önüne alındığında böyle bir senaryo onlar için oldukça pahalıya mal olabilirdi. O sıralarda güçlü durumdaki Fâtımî donanmasının denizden vereceği destek de saldırıganlar için bir başka önemli sorunu teşkil etmekteydi.

Diğer taraftan Avrupa'dan gelecek gemilerin yanaşması için sağlayacağı liman avantajı ve zor zamanlarda sığınacak güvenli bir mekân olması Sur'un zaptını Haçlılar adına gerekli kılmaktaydı. Nitekim bunun sağlanması bizzat Müslümanlar tarafından yapılmıştı. Haçlıların sahil şehirlerine karşı başlattıkları harekâtlar neticesinde yerlerinden olan pek çok zengin tüccar da Sur'a yerleşmek zorunda kalmıştı.

Haçlıların şehrin üzerine yürüyecekleri anlaşılınca merkezden gerekli desteği hızlı bir şekilde alamayacağını anlayan buradaki Fâtımî Valisi İzzülmülk, Dımaşk Hâkimi Tuğtekin'in yardımına başvurmuştu. Haçlıların, şehir önlerine gelip kuşatma aletlerinin inşası ile meşgul oldukları haberini alan Tuğtekin derhal 200 kişilik bir okçu birliğini yardıma gönderdiği gibi kendisi de Haçlıların ikmal hatlarını vurmak ve onların dikkatini dağıtmak üzere birlikleriyle Sur yakınlarına kadar gelmişti. Haçlılar böylesine güçlü bir kaleyi kuşatmada gösterdikleri cesarete rağmen sürekli bir deniz gücünden yoksun idiler. Zaman zaman ikmal gereksinimleri sağlayan bir Bizans filosunun dışında şehri denizden abluka altına alabilmek imkânına sahip değildiler. Bu sebeple müdafiler iase ve silah ihtiyaçlarını Fâtımî donanması sayesinde kolaylıkla karşılayabiliyorlardı. Haçlılar her şeye rağmen inşa ettikleri kuşatma kuleleri vasıtasıyla Sur üzerindeki emellerinden vazgeçmek niyetinde olmadıklarını göstermişlerdi. Bununla birlikte iki hücum kulesi ile yapılan saldırı söz konusu Grek ateşi ile yakılmasıyla sonuçsuz bırakılmıştı. Kararlılıklarını sürdüren Haçlılar kısa sürede yeni hücum kuleleri yaptılar. Hatta bunlardan birisinin önüne sur kapısını zorlamak üzere bir koçbaşı da monte edilmişti. Bu kez şehrin surlarına kadar ulaşmayı başaran Haçlılar müdafilerin yukarıdan çengellerle kulenin önündeki koçbaşını çekerek dengesini bozması üzerine yavaşlamak zorunda kalmışlardı. Koçbaşını kıran Haçlılar yeniden hareketlendiklerinde ise bu defa da müdafilerin inşa ettikleri yüksek vinçlerle hücum kulesine yukarıdan bıraktıkları Grek ateşinin çıkardığı yangın ile yüz yüze gelmişlerdi. Kaledekiler bununla da yetinmeyip surlardan saldırıganların üzerine içi pislik dolu kaplar atmışlar ve onlar bununla uğraşırken yangın büyümüş

ve kuleler tamamıyla tahrip edilmişti. Birbiri ardına yaptıkları saldırıların başarısızlıkla neticelenmesi, şehrin denizden kuşatılması için gerekli donanma gücünden yoksun oluşları yanında Fâtımîler ve Tuğtekin'in ortaya koyduğu tehdit Haçlılara için daha fazla ısrarcı olmamaları gerektiğini göstermişti. Dolayısıyla kuşatmayı kaldırarak Nisan 1112'de şehir önlerinden ayrılmışlardı⁷.

Onların dönüşünden hemen sonra şehirde Tuğtekin'in göndermiş olduğu birliğin komutanı Mesut idareyi ele almıştı. Başlangıçta her şeyin yolunda gitmesine karşılık zaman içinde Dimaşklı valinin idaresinden hoşnutsuzluk duyan Sur ahalisinin şikâyetleri Fâtımî Halifesi Âmir bihakkâmillah'a kadar ulaşmıştı. Bunun üzerine Halife yolladığı bir filo sayesinde Mesut'u tevkif ettirerek Mısır'a getirmiş ise de bir süre sonra ihsanlarda bulunarak serbest bırakmıştı. Tuğtekin ile de bozuşmak istemediği için ona elçiler göndererek durumu aktarmış Sur ahalisinin şikâyetleri nedeniyle böyle bir olayın gerçekleştiğini bildirmişti. Zira Haçlıların olası bir yeni saldırısı karşısında Dimaşk'ın desteğinin önemini çok iyi biliyordu. Hatta erkenden önlem almak amacıyla Tuğtekin'den yardım ricasında bulunmuş ve bunun karşılığında bir Dimaşk birliği şehre yerleşmişti⁸.

Diğer taraftan Haçlılar yaptıkları başarısız kuşatma girişiminin sonrasında boş durmamışlardı. Sur'u sıkıştırmak ve şehri dışarıdan kontrol altında tutmak için Scandelium adıyla bir kale inşa etmişlerdi. Sur'dan yaklaşık beş mil uzaklıktaki bu kalenin inşa edildiği yerde daha öncesinde de aynı maksatla Büyük İskender'in yaptırdığı bir kalenin kalıntıları bulunmaktaydı⁹. Diğer taraftan Scandelium, Sur'u tazyik etmek için kurulan ilk kale değildi. İlk kuşatmanın da öncesinde dönemin Taberiye Hâkimi Hugue de St. Omar şehre yaklaşık on mil mesafedeki dağların tepesinde yer alan Tıbnin'de Toron Kalesini inşa ettirmişti¹⁰. Bu onların bölgede almak isteyip güç yetiremedikleri müstahkem kalelere karşı uyguladıkları genel bir usuldü. Trablus ve Askalan'a karşı benzer şekilde kaleler kurmak yoluyla buraları da kontrol altında tutmak istemişlerdir.

⁷ İbn Kalanîsî, *Tarih-i Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983, s. 284-287; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrantium*, ing. trc. Frances Rita Ryan, *A History of Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969, s. 203; İbn el-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 488-490; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* ing. trc. A.C. Krey-E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s. 491-492; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, II, Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143)*, Ankara 2018, s. 149-150; Bırsel Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007, s. 109; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2015, s. 131-136.

⁸ İbn el-Esîr, X, s. 620-621.

⁹ Willermus Tyrensis, I, 514-515; Ayan, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁰ Willermus Tyrensis, I, 469-470; Ayan, s. 125-126.

Haçlıların Sur'u ele geçirmek adına gösterdikleri çaba sadece şehrin etrafına kaleler inşası ile sınırlı değildi. 1123 yılının sonlarına doğru Doc Domenico Michieli komutasında bölgeye ulaşan büyük bir Venedik Filosunu kendilerine yardım etmek hususunda ikna etmişlerdi. Söz konusu filo 1119'daki Kanlı Meydan Savaşı'nın sonrasında bizzat Kral II. Baudouin tarafından davet edilmişti. Kral, Venediklilere yapacakları yardımlar karşılığında hâkimiyeti altındaki şehirlerde ticarî imtiyazlar vermeyi taahhüt etmişti. 1122 yılı yazının son günlerinde denize açılan Venedik filosu Bizans'a ait Korfu başta olmak üzere bazı yerleri yağmaladıktan sonra Doğu Akdeniz'e doğru yönelmişlerdi¹¹.

Venedik donanmasının varlığı daha başından Haçlılar için değerini ispatlamıştı. Bunlar Doğu Akdeniz'e girdikten hemen sonra Askalan açıklarında karşılaştıkları Fâtımî filosunu ağır bir mağlubiyete uğramıştı¹². Böylece Sur şehri kısa süre sonra başlayacak ikinci kuşatma sırasında çok gerekli olan denizden ikmal imkânından mahrum kalacaktı.

Böylece Venediklilerle anlaşan Haçlıların yeniden Sur üzerine yönelmeleri biraz da tesadüf eseri olmuştu. O sıralarda Kral II. Baudouin, Artukoğlu Belek Gazi'nin elinde esarete bulunuyordu. Kralın vekilleri Patrik Gormond ve Konnetabl Guillaume de Bures, Venediklilerle Akka'da bir görüşme yapmışlar ve muhataplarından Sur veya Askalan şehirlerinden birinin zaptı hususunda yardım istemişlerdi. Yapılan görüşmeler neticesinde Sur'un kuşatılması kararlaştırılmıştı. Zira Sur'un güvenli bir liman olarak Askalan'ın çok önünde olması Venediklilere daha cazip gelmişti. Müttelikler aralarında vardıkları anlaşmanın (*Pactum Warmundi*) sonrasında kuşatma hazırlıklarına girişmişlerdi¹³.

15 Şubat 1124'de bir önceki kuşatmadan daha kararlı şekilde şehir önlerine gelen Haçlı- Venedik ittifakının kurdukları yoğun baskı ve gerçekleştirdikleri ağır bombardıman şehirliğin moralini ciddi şekilde bozmuştu. Öyle ki mancınık darbelerine maruz kalan şehir surlarından kalkan toz dumanı savaşçıların birbirini görmesini dahi engellemekteydi. Diğer yandan Müslümanlar da içeride yaptıkları bir mancınık ile karşı tarafın silahlarını yoğun bir ateş altına almışlardı. Öyle ki müdafilerin yaptıkları bombardımanın neticesinde Haçlılar yaptıkları

¹¹ Ebru Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi(1122-1124)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e 75. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 2013, s. 300-302; Küçükspahioğlu, *a.g.e.*, s. 110.

¹² Bununla alakalı bkz., Fleming, s. 93; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, trk. trk. Fikret İşıltan, Ankara 1992, s. 137-138; Altan, *a.g.m.*, s. 302-303.

¹³ Willermus Tyrensis, I, 552-556; Ayan, s. 221224.

saldırı kulelerini dahi güçlkle koruyabiliyorlardı. Mancınıklardan atılan taşların yanında iki tarafta birbirine karşı oklarla yoğun bir yayılım ateşi göndermekteydi¹⁴.

Trablus Kontu'nun birlikleriyle Haçlılara yardıma gelmesi onların morallerini ve güçlerini arttırırken müdafiler de Dımaşk'tan gönderilen 700 kişilik süvari birliği direnci üst seviyede tutmaya çalışmaktaydı. Mamafih dışarıdan etkili bir destek gelmediği sürece Sur'un elde tutulması çok zor görünüyordu. Bunu anlayan Mısırlıların Askalan garnizonu Haçlıların dikkatini dağıtmak amacıyla Kudüs'e karşı bir yağma akını tertip etmişti. Dımaşk Hâkimi Tuğtekin de birlikleriyle birlikte yine Haçlıları tedirgin etmek üzere şehrin dört mil uzağına kadar gelmişti. Öte yandan etrafta güçlü bir Mısır filosunun da yardıma gelmekte olduğu konuşuluyordu. Böyle bir durum karşısında sıkıntı yaşamaktan endişe eden Haçlılar kuvvetlerini üçe bölmek zorunda kalmışlardı. Ancak Mısır filosu gelmediği gibi Tuğtekin de tek başına harekete geçmekten çekinmiş ve geri dönmüştü¹⁵.

Fâtımiler ve Tuğtekin'den ümidi kesen müdafiler her şeye rağmen kendilerini canla başla savunmaya devam etmişler ve saldırganların kuşatma silahlarını yakmayı başarmışlardı. Fakat Antakya'dan getirilen bir usta sayesinde bunlar tamir edilmiş ve sıkı bir şekilde güvenlik altına alınmıştı¹⁶. Surlular için geriye kalan tek ümit Artukoğlu Belek Gazi'nin yardımlarına koşmasıydı. Belek, Kral II. Baudouin ve Urfa Kontu I. Joscelin'i esir ederek sadece Sur ahalisinin değil o dönem içerisinde Haçlılara karşı savaşan bütün Müslümanların kahramanı haline gelmişti¹⁷. Ancak Menbiç kuşatmasında bulunan Belek'in, Sur'a yardım için harekete geçeceği sırada kaleden atılan bir okla şehit edilmesi bütün ümitleri kırarken Haçlılar için ise büyük bir moral olmuştu. Nitekim çok korktukları Belek'in ölüm haberini getiren basit bir askeri, şövalye unvanıyla ödüllendirmişlerdi¹⁸. Çaresiz kalan müdafiler, Dımaşk hâkiminin de onayını alarak Haçlılardan aman dilemişler ve yapılan görüşmelerin neticesinde şehri 7 Temmuz 1124'de Haçlılara teslim etmişlerdi¹⁹.

¹⁴ Willermus Tyrensis, II, 11; Ayan, s. 238-239.

¹⁵ İbn el-Esir, X, 621; Willermus Tyrensis, II, 10-15; Ayan, s. 240-244; Runciman, II, 139-140; Altan, s. 305; Küçükspahioğlu, s. 112-113.

¹⁶ Willermus Tyrensis, II, 15; Ayan, s. 244.

¹⁷ Belek ile alakalı tafsilatlı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2006, s. 355-367.

¹⁸ Aydın Usta, "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Ocak 2007 Mardin, *Artuklular*, I, 2008, s. 69-70.

¹⁹ İbn Kalanisi, s. 336-337; İbn el-Esir, X, 621-622; Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 264-267; Willermus Tyrensis, II, 15-21; Ayan, s. 244-250; Fleming, s. 95-98; Runciman, II, 138-140; Usta, *Kuşatma*, s. 136-141; Altan, s. 305-306; Küçükspahioğlu, s. 113-114.

Haçlılar tarafından zaptından sonra Sur'daki siyasi-askeri gelişmeler ile alakalı kaynaklarda uzun süreli bir sessizlik göze çarpmaktadır. Bu süreçte yalnızca Kral III. Baudouin ile annesi Kraliçe Melisende arasında 1152 yılı itibarıyla yapılan toprak paylaşımında kralın hissesine Akka ve Sur'un düştüğüne dair Willermus'ta verilenin dışında kayda değer bir bilgiye rastlanmaz²⁰. Söz konusu durum Kudüs Haçlı Krallığını nihayete erdirecek olayların başlangıcını meydana getiren partiler arası (şahinler-güvercinler) mücadelelere kadar devam etmiştir.

Dönemin kralı IV. Baudouin'in cüzzam hastalığı Haçlılar arasında krallığın geleceği ile alakalı bir umutsuzluk meydana getirmişti. Bu sebeple ablası Sybille'nın evlendirilerek krallık için IV. Baudouin sonrası bir aday çıkarılması öncelikli bir konu haline gelmişti. Prensesin ilk eşi William de Montferrat kısa süre içinde bir salgın hastalık dolayısıyla hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine prenses ile evlenmek üzere yeni bir aday olarak Guy de Lusignan ortaya çıkmış ve evliliğin sonrasında kendisine Sur şehri iktâ edilmişti. Ancak çok geçmeden şehir kral ile eniştesi arasında polemik konusu olmuştu. IV. Baudouin hastalığının ilerlediği sırada havasının kendisine iyi geleceğini düşündüğü Sur ile Kudüs'ü değiştirmek istemiş ise de teklifi Guy tarafından reddedilmişti. Kızgınlık içindeki kralın kendisini naiplikten azletmesi üzerine Guy da Askalan'a çekilerek bir isyan girişiminde bulunmuştu²¹.

Bahse konu olayın sonrasında hastalığı gittikçe ilerleyen kralın 1185'deki ölümü sonrasında Guy de Lusignan Müslümanlarla savaş taraftarı olan Şahinler Partisinin desteği ile Kudüs tahtına çıkmıştı Yeni iktidarın gerçek gücünden tamamen habersiz şekilde gösterdiği saldırganlık 4 Temmuz 1187'de Hittin'de aldıkları ezici yenilgiye giden yolu da açmıştı. Bu dönemde Sur daha evvelinde Müslümanlara yaptığı gibi şimdi de Sultan Selahaddin'in fetihlerinin ardından yurtsuz kalan birçok Haçlı için yegâne sığınak haline gelmişti. İdaresi ise Sayda Hâkimi Renauld'un elindeydi. Selahaddin Akka'nın fethinden sonra bir ara Sur'u kuşatmış ise de güçlü tahkimatları dolayısıyla çok ısrarcı olmamıştı. Daha sonra sırasıyla Askalan ve Kudüs'ü fethetmişti. Dönemin görgü şahitlerinden İbn el-Esîr, *onun Tıbnin (Toron) ve diğer şehirlerden evvel Sur üzerine yürümüş olsa burasını hiç zorlanmadan alabileceğini fakat şehrin çok müstahkem olduğunu düşünerek çevredeki şehirlerin zaptına giriştiğini ve böylece Sur'un, Haçlıların elinde kaldığını* söylemektedir²².

²⁰ Willermus Tyrensis, II, 205.

²¹ Willermus Tyrensis, II, 501.

²² İbn el-Esîr, XI, 555-556.

Selahaddin'in Sur önlerinden ayrılmasına karşın Renauld de Sidon halen ümitsizlik içinde olup şehri Selahaddin'e teslim etmek düşüncesindeydi. Hatta bir şövalyeyi elçi olarak Sultana yollayıp şehrin kalesine asılmak üzere sancaklarını göndermesini istemişti. Ancak sonrasında ahalinin tepkisinden çekinerek gelen sancakları asmaktan imtina etmiş ve Sultanın bizzat gelmesi halinde bunu yapabileceğini söylemişti²³.

Mamafih Sultan gelmeden evvel şehrin bir başka ziyaretçisi daha olmuştu. Kraliçe Syblle'nin ölen eşi William'ın kardeşi Konrad bir süredir ikamet ettiği İstanbul'dan ayrılarak önce Akka sonrasında ise Sur'a ulaşmıştı. Onun varlığı şehrin geleceği için olduğu kadar bölgedeki Haçlıların kaderi üzerinde keskin bir dönüm noktası olacaktı.

Gayet inatçı bir kişiliğe sahip olan Konrad Sur'a gelişinin hemen sonrasında acilen gerekli savunma tedbirlerini almış ve şehirde bulunan rahiplerin, soyluların, burjuvalar ile şövalyelerin onayıyla savunmanın idaresini üstlenmişti. Sur'da bulunanların arasında sağlanan bu birliktelik H.E. Mayer tarafından toplumsal bir uzlaşma hareketi (commune) şeklinde isimlendirilmiştir²⁴. Sultan Selahaddin 22 Kasım'da yeniden şehir önlerinde geldiğinde karşısında sağlam surlarının yanında kararlı bir savunma gücü bulmuştu. Hatta Konrad, Sultan tarafından tehdit amacıyla şehir önlerine getirilen babasına ok atmak suretiyle bunu bizzat göstermişti²⁵. Kuşatmacıların şehri deniz tarafından da abluka altına almalarına rağmen müdafiler geceleyin gemilerle limandan çıkarak Müslüman gemilerinden beş tanesini ele geçirmiş ve mürettebatını öldürmüşlerdi (30 Aralık). Bu olayın dışında kış mevsiminin şartlarının zorlamasıyla Sultan, emirlerinin de onayını alarak kuşatmayı kaldırmış ve üç gün sonra geri çekilmişti²⁶.

Kazandığı başarı Konrad'ın özgüvenini artırmış ve Ortadoğu'daki Haçlıların liderliği üstlenmek için ona cesaret vermişti. Nitekim Kral Guy de Lusignan, Sultan Selahaddin'in esaretinden döndüğünde onu şehre almamıştı. Muhatabından böyle bir karşılık beklemeyen Guy daha sonra Akka üzerine yürüyerek bu şehri

²³ Peter W. Edbury, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade, Sources in Translation*, Hampshire 1998, s. 51.

²⁴ H.E. Mayer, "On the Beginnings of Communal Movement in the Holy Land; The Commune of Tyre", *Traditio*, vol.24, 1968, s. 443-457.

²⁵ Edbury, a.g.e., 53-54; *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. Helen J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade*, Aldershot 1997, s. 40.

²⁶ Bahaeddin b. Yusuf b. Şeddad, *el-Nevadır el-Sultaniyye fi'l-Mehasini'l-Yusufiyye*, thk., Cemalettin Şeyyal, Kahire 1994, s. 83-84; İmadeddin el-Katib el-İsfehani, *el-Feth el-Küssi fi'l-feth el-Küdsi*, nşr., Dar'ül-Minar, 2004, s. 89-91; İbn el-Esir, XI, 555-557; *Itinerarium*, s. 40-41.

kuşatmıştı. Kralın bir süre sonra Sur'daki hâkimiyetini kabullenmesinden sonra Konrad da kuşatmadaki Haçlılara destek vermeye başlamıştı.

Akka'da bir yandan şehri ele geçirmeye çalışan Haçlılar diğer taraftan da birbirleriyle rekabete girişmişlerdi. Guy de Lusignan'ın eşi Sybille ve iki kızı kuşatma sırasında çıkan bir salgında hayatlarını kaybedince krallık meselesi yeniden ortaya çıkmıştı. Durumu fırsat bilen Guy'un muhalifleri Kral Amaury'nin Maria Komnene ile evliliğinden doğan kızı İsabella'yı Onfroi de Toron'dan boşayıp acele şekilde Konrad ile evlendirmişlerdi. Böylece Konrad, eşinin ölümü dolayısıyla krallık haklarını yitiren Guy'un karşısına güçlü bir rakip olarak dikilmişti²⁷. Bu ikili arasındaki anlaşmazlık İngiltere ve Fransa krallarının gelişiyile birlikte daha da büyümüşü. Fransa Kralı II. Philippe tarafından desteklenen Konrad, onun Akka'nın zaptı sonrasında bölgeden ayrılmasıyla yalnız kalmış ve Sur'a çekilmişti. Burada bir yandan kendisini Guy-Arslan Yürekli Richard ittifakına karşı güvence altına almaya çalışırken diğer taraftan da gönderdiği elçiler vasıtasıyla onunla anlaşmaya çalışmaktaydı. Bütün bu çabasının dışında şehir yakınlarında batan bir Haşîşi gemisinin mallarını yağma ettirmesi talihinin bir anda dönmesine sebebiyet vermişti. Muhataplarının tazmin taleplerini de kulak arkası eden Konrad belki de kendi eliyle ölüme davetiye çıkarmıştı. Sur'a gönderilen iki Haşîşi suikastçısı tarafından bir gece sokak ortasında öldürüldüğünde krallık iddiasını daha yeni Arslan Yürekli Richard'a kabul ettirmiş ve taçlandırılmaya hazırlanmaktaydı (1192)²⁸.

Onun idaresinde Ortadoğu'daki Haçlılar için önemli bir güç merkezi haline gelen Sur şehri öldürülmesinin ardından siyasî anlamda, yeni zapt edilen ve *İkinci Krallık Dönemi*'nin merkezi olan Akka'nın gerisinde kalmıştı.

Yine uzun bir süre kaynakların hakkında sessiz kaldığı şehir, Haçlılar arasında çıkan iç savaşta Alman İmparatoru II. Frederich'in bölgedeki naibi Ricardo Filangieri'nin merkezi haline gelmişti. Onun karşısında yer alan ve İbelinlerin başını çektiği yerli soylular ise Akka ve Kıbrıs'ta hâkim pozisyonlarını korumakta idiler. III. Haçlı Seferi sonrasında İbelin ailesinin Doğu'daki Haçlılar içinde giderek artan nüfuzu İmparator II. Frederich'in, VI. Haçlı Seferi vesilesiyle bölgeye

²⁷ Ernoul, *Chronique D'Ernoul et de Bernard Le Trésorier*, Paris 1871, s. 267-269; *Itinerarium*, s. 121-125; Edbury, s. 168-169; Runciman, II, 375-377; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 2004, s. 153; Usta, s. 193-194; Küçükspahioğlu, s. 191-193.

²⁸ İbn el-Esir, XII, 78-79; Ernoul, *a.g.e.*, s. 288-291; *Itinerarium*, s. 304-309 ; Runciman, III, 55-58; Demirkent, *a.g.e.*, s. 160-162; Usta, s. 216-222.

gelişiyse ciddi bir sarsıntı geçirmişti (1228-1229). Muhataplarının dönüşünden sonra İbelinler güçlerini yeniden toparlasalar da Ricardo Filangieri'nin naiplik vazifesiyle Sur'a yerleşmesi onları sahip olduklarını korumak adına tekrardan bir mücadelenin içerisine sokmuştu (1231).

Pisahlarn ve Alman Şövalye Tarikatı'nın desteklediği Filangieri, Mayıs ayı içerisinde Cenevizliler, İbelinler ve Kıbrıs Kralı'nın başını çektiği ittifak tarafından Sur'da kuşatıldı ise de gece yaptığı bir çıkış ile müttelik dağıtmayı başarmıştı²⁹. Ancak Filangieri'nin de Akka'ya hâkim olmak için yaptığı hamle de başarısız olmuştu. Papalığın iki tarafı barıştırmak adına yaptığı girişimler de neticesiz kalmıştı. Tarafların Suriye'den taşıp Kıbrıs'a kadar uzanan (1231-1243) mücadelesinin nihayetinde Filangieri bir kere daha Akka'yı ele geçirmeyi denedi ise de başarılı olamadı. Bunun sonrasında bölgeye yeni atanan Venedik Bailisi Marsiglio Georgio'nun da desteği ile Yerli Baronlar rakiplerine son darbeyi vurmak için hazırlıklara başladılar.

Venedikliler, Filangieri tarafından Sur'daki emlaklarına el koyulup, buradan çıkarılmalarına içerlemişler ve buradaki haklarını yeniden kazanmak gibi güçlü bir motivasyona sahiptiler. 1243 baharında annesi Jolande'den Kudüs Krallığını tevarüs eden Konrad'ın buluşa ermesiyle birlikte babası İmparator Frederich'in onun üzerindeki vasilik durumu da sona ermişti. Bu da doğal olarak Ricardo Filangieri'nin buradaki naiplik görevinin yasallığını da bitirmekteydi. Bir süre sonra toplanan Krallık Kurulu Avrupa'dan yasal hakkını almak üzere Ortadoğu'ya gelmek konusunda ayak sürüyün Conrad'ın kendisine tanınan sürede gelişine kadar ise naipliğin krallık ailesinin en yakın akrabası Kıbrıs Kraliçesi Alice devredilmesi konusunda görüş birliğine varmışlardı³⁰. Alice yeni krallık naibi olarak Sur'u elinde tutan Ricardo Filangieri'nin kardeşi Lothaire'den şehrin kendisine teslimini istemişti. Berikinin bunu kabul etmemesi üzerine Venediklilerin de desteği ile saldırıya geçen İbelinlerin liderliğindeki baronlar şehre girmişlerdi. Lothaire ise iç kaleye çekilmişti. O sırada şehrin kuşatıldığından haberi olmayan Ricardo Filangieri, Sur limanına girdiğinde vakit geçirmeksizin yakalanmış ve hayatı karşılığında şehrin iç kalesinin teslimini kabul etmişti. Böylece 14 seneye yaklaşan iç savaş da yerli baronların galibiyetiyle sona ermişti³¹.

²⁹ Philip de Novare, *The Wars of Frederick II Against the Ibelins in Syria and Cyprus*, ing. trc., John L. La Monte, New York 1936, s. 45-46.

³⁰ Philip de Novare, *a.g.e.*, s. 53-54.

³¹ Bu mücadele ile alakalı genel tafsilatlı bilgi için bkz., Philip de Novare, *a.g.e.*; Fleming, s. 116-117; Peter W. Edbury, *John of Ibelin and Kingdom of Jerusalem*, Suffolk 1997, s. 24-57; David Jacoby, "The Kingdom of Jerusalem and Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.40 (1986), s. 83-101; Runciman, III, 161- 193.

Ricardo Filangieri'nin böylece bertaraf edilmesinin sonrasında Sur'un idaresi, Toron Hâkimi Philippe de Montfort'a verilmişti. Onun döneminde de Sur, Doğu Akdeniz kıyılarındaki ticarî çıkarları için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişen Venedik-Ceneviz rekabetinde ikincilerin merkezi haline gelmişti. Bu iki cumhuriyet arasında 1260 yılında Sur yakınlarında Venediklilerin galibiyetiyle sonuçlanan bir deniz savaşı yaşanmıştı³². Görüleceği üzere bölgedeki Haçlılar için mücadele artık Müslümanlara karşı değil tamamen birbirlerine dönük şekilde gerçekleşmeye başlamıştı. Nitekim Sayda Kontu Julian, Sur Hâkimi Philippe ile yaşadığı anlaşmazlık sonrasında yakın akrabası olmasına rağmen Sur çevresini hedef alan ağır bir yağma hareketinde bulunmuştu³³. Yine Venediklilerin 1264'de denizden gemilerle yaptığı Sur'daki Cenevizlileri hedef alan saldırısı muhataplarının ve şehir hâkiminin ortak savunmasıyla püskürtülmüştü³⁴.

Philippe de Montfort'un hâkimiyeti zamanında Sur'un kraliyet mülkü olması vakasının tamamıyla göz ardı edilerek bağımsız hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim Montfortlar, Müslüman komşularıyla bireysel anlaşmalar yapmışlardır. 1267 yılı Haziran ayında Memlük Sultanı Baybars, Safed Kalesini zaptundan sonra yanına gelen Sur elçileriyle 10 yıllık bir barış anlaşması yapılmıştı³⁵.

Bu husus Memlüklerle birlikte Müslümanların, kendilerine karşı giderek daha da orantısız hale gelen gücü karşısında Haçlıların çaresizliğinin de bir göstergesi kabul edilebilir. Artık tehdit edici bir askerî güç olmaktan uzak kalan ve üstelik birbirleriyle mücadele eden Haçlılar bölgedeki varlıklarının tamamen muhataplarının iyi niyetine bağlı olduğunu biliyorlardı. Dolayısıyla da onları tahrik edecek hareketlerden olabildiğince kaçınmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple kendi başına hareket etmek onlar için en akıllıca yol gibi görünmekteydi. Yukarıda değinilen iç savaşların ve Haçlıların sayısal zafiyetlerinin de söz konusu bireysellikte rolü olduğu da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

³² *The Templar of Tyre, Part III of the "Deeds of the Cypriots"*, ing. trc. Paul Crawford, Burlington 2003, s. 29-30.

³³ *The Templar of Tyre*, s. 36.

³⁴ *Templar of Tyre*, s. 41-43.

³⁵ Sultan memlüklerinden birinin öldürülmesinin karşılığı olarak 15.000 altın ödenmesi ve karşı tarafta Tibnin ve Hunin arazileri üzerindeki haklarından vazgeçmesi karşılığında söz konusu anlaşmayı imzalamıştı. Bunun öncesinde Sultan Safed üzerine yürüdüğü sırada da Sur elçileri gelip barış teklifinde bulunmalarına karşılık Sultan onların, Müslüman topraklarına yağma yapan korsanlara yardım ettiklerini ileri sürerek isteklerini ret etmişti. Bkz. İbn Abdüzzahir, *el-Rawz ez-Zahir fi Siret el-Melik ez-Zahir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytur, Riyad 1976, s. 280-284, 285-287.

Bununla birlikte yapılan anlaşma Sur'daki Haçlıların ihlalleri dolayısıyla zaman zaman kesintiye uğramaktaydı. Nitekim Sultan Baybars, Suriye'de bulunduğu sırada kızıyla birlikte Surlular tarafından esir edilen bir kadın kendisine şikâyetle bulunmuştu. Kadın şahsî fidesini temin etmesine karşın kızına belirlenen fiyatı ödeyemeyince Dımaşk'ta bu tür işler için kurulan vakıflara başvurmuştu. Buradan temin ettiği parayla kızını kurtarmasına rağmen Haçlıların Safed civarında onu tekrar elinden aldıklarını ve Hıristiyan yaptıklarını söylemişti. Sultan derhal bahsi geçen kızın ve daha evvelden yine Surlular tarafından esir edilen bir grup Müslümanın iadesini istemiş ise de Philippe de Montfort buna yanaşmamıştı. Duruma sinirlenen Sultan Baybars da birlikler göndererek Sur ve çevresini yağmalatmıştı (1269)³⁶.

Philippe'nin kendisine karşı tutumundan hoşnut olmayan Sultan Baybars nihayetinde onu öldürtmeye karar vermişti. Bu iş için Haşîşileri görevlendirmiş ve iki fedai Hıristiyan olmak için geldikleri bahanesiyle Sur'a gönderilmişti. Suikastçilerden biri bizzat Philippe tarafından vaftiz edildiği için onun adını almıştı. Sur'daki Türköpol birliklerinde istihdam edilen bu Haşîşiler bir süre sessiz kaldıktan sonra Kont Philippe, oğlu ve William Picquigny adlı bir şövalye ile dua etmek için kiliseye gittiklerinde onlara saldırmışlardı. Neticede oğlu Jean'ın kurtulmasına rağmen suikastçılar başarılı olmuş ve Philippe de Montfort öldürülmüştü³⁷. Yerine Kıbrıs Kralı III. Hugue'nin kız kardeşi ile evlendirdiği oğlu Jean geçmişti. Bu evliliğin öncesinde gelinle damadın çocukları olmazsa Sur şehrinin kral ya da varisleri tarafından geri alınması bunun karşılığında ise Jean ya da varislerine 150.000 altın ödenmesi şeklinde bir anlaşma yapmışlardı³⁸. Bununla birlikte Jean 1283'de çocuksuz ölmesine karşın Kral, Sur'u, Jean'ın kardeşi Onfroi'ye bırakmıştı. Bir sene sonra o da ölünce Kıbrıs Kralı II. Henri, şehri Jean de Montfort'tan dul kalan kardeşi Marguerite'nin niyabetine bırakmıştı. 1290'da halasından şehrin idaresini devralan Amaury de Lusignan, Sur'un son hâkimi olmuştu³⁹.

III. Haçlı Seferi'nin sonrasında başlayan ve Sur şehrinin de önemli roller üstlendiği İkinci Krallık Döneminin 1291 yılı itibarıyla sonuna gelmişti. Haçlılar bütün zafiyetlerine rağmen ısrarla kaçındıkları ve gelişini uzatmaya çalıştıkları

³⁶ İbn Abdüzzahir, *a.g.e.*, s. 346-348.

³⁷ *The Templar of Tyre*, s. 63-66.

³⁸ *The Templar of Tyre*, s. 61.

³⁹ *The Templar of Tyre*, s. 100-101.

kader anı gelip çatmıştı. Memlûk Sultanı el-Melik el-Eşref Halil'in emrindeki büyük orduyla bir aylık kuşatmanın sonrasında 16 Mayıs'da Akka'yı fethetmişti. Bunun akabinde geriye kalan diğer Haçlı şehirleriyle birlikte Sur da 14 Temmuz'da teslim olmuştu. Böylece Haçlı Seferleri Dönemi'nin en önemli merkezlerinden olan bu şehirdeki Latin egemenliği de nihayet bulmuştu.

2. Sur Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu

Sur 1124'de ele geçirildikten sonra Kudüs Krallığı topraklarına dâhil edilmişti. Ancak beş sene sonra II. Baudouin burasını kızı Melisende ile evlenen müstakbel kral Foulque de Anjou'ya vermişti. Foulque'nin 1131'de tahta çıkmasıyla birlikte yeniden krallık mülkü haline gelen şehir 1187'ye kadar bu statüsünü korumuştur. Konrad de Montferrat'ın gelişiyile birlikte Sultan Selahaddin'e direnebilmek imkânını bulan şehir ve ahalisi Haçlıların Ortadoğu'daki ömrünün uzamasındaki en önemli unsur olmuştur.

Konrad-Guy rekabetinde bir ara yine bağımsız bir lordluk hüviyetine giren şehrin bu durumu çok uzun sürmemiş ve krallık arazisine dâhil edilmiştir. Şehir, yerli baronlar ile Alman imparatorluk kuvvetleri arasındaki uzun soluklu mücadelede ikincilerin karargâhı olmuştu. Nihayetinde 1246'da Philippe de Montfort'un eline geçmesinden itibaren Akka'dan bağımsız bir yer haline gelmiştir. Bunun göstergesi olarak Philippe de Montfort ve oğluna ait Sur'da darp edilmiş sikkeler bulunmaktadır⁴⁰. Söz konusu kronoloji dikkate alındığında Praver'in 45 yıllık bir dönemin dışında şehri bağımsız bir lordluk olarak görmek gerektiği şeklindeki düşüncesinin pek de doğru olmayacağı aşikârdır⁴¹. Ayrıca Sur'un evvela II. Baudouin tarafından Foulque'ye, ardından III. Baudouin zamanında kardeşi Amaury'ye, Cüzzamlı Kral devrinde Guy de Lusignan'a ve Guy devrinde de krallık ile alakalı aralarında yapılan anlaşmanın sonrasında Konrad'ın idaresinde bırakılması buranın veliahtlara tahsis edildiği gibi bir genellemenin yapılmasına müsaade etmektedir.

Şehir ve ona bağlı araziler dâhilinde toplamda 120 köy bulunmaktaydı. Başlangıçta bunlardan 1/3 Venediklilere verilmiş ise de zaman içerisinde çeşitli yollarla krallar tarafından geri alınmıştır. Sur idarecileri sahip oldukları

⁴⁰ John Porteus "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of the Crusades*, VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, gen. ed. K. M. Setton, Wisconsin 1989, s. 248-249.

⁴¹ Jashua Praver, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, s. 144-145.

arazilerden elde ettikleri gelirler oranında 28 şövalyeyi teçhiz edip krallık ordusuna göndermekle yükümlüydü. Şövalyelerden üçünün donatılması da Venediklilerin sorumluluğunda idi. Sur'da kraliyet tarafından ikta verilen 14 vassal ve 14 alt vassal bulunmaktaydı. Bunlar da topraklarından elde ettikleri gelirler nispetince krallık ordusuna şövalye yollamakta idiler. Vassalların iktaları para, toprak ya da karışık iktalardı. 500 altınlık bazı büyük olanların dışında geneli çok daha küçük çaplı iktalar idi⁴².

Kırsalda feodal sisteme göre yapılandırılmış idarî düzenin en altında Haçlıların *villein* Venediklilerin ise *homeliges* dedikleri köylüler yer almaktaydı⁴³. Köyleri, Sur'un çevresinde yaklaşık ikişer kilometrelik aralıklarla konuşlanmış durumdaydı. Köy idaresinin başında buranın hâkimi olan lorda karşı sorumlu *rays* (reis) ler bulunurdu⁴⁴. Bunlar da diğerleri gibi toprağa bağlı idiler. Fakat onlara göre daha fazla toprağa sahip olmanın dışında düşük vergi ve daha büyük evde oturabilmek gibi avantajlara sahiptiler. Örneğin Sur yakınlarındaki Betheran Köyü sakinleri bir *casalia*'lık arazi ile yetinirken buranın reisinin onlardan fazla olarak birkaç zeytin ağacı, üzüm bağı, büyük bir evi ve verimli arazileri vardı⁴⁵. Toprak sahipleri, köylülerle ilişkilerini reisler vasıtasıyla sürdürürlerdi. Ayrıca gerektiğinde reis ya da köylülerle iletişim kurabilmek amacıyla *drogoman* adlı tercümanları kullanıyorlardı⁴⁶. Reisler sadece tek köyün değil bazen daha fazla ve bağlı olduğu şehrin dışındaki köylerin de yöneticiliğini yapabilmekteydi. Nitekim bunlardan bir tanesi Sur'daki Beytü'l-Hula, Tura, el-Humaira, Mahrana ve Soafin köylerinin dışında Galilea bölgesindeki diğer üç köyün reisliğini üstlenmiş durumdaydı⁴⁷.

Sur ve çevresindeki vergilendirmeye yönelik eldeki kayıtlar incelendiğinde çiftlik hayvanları ile alakalı sadece domuzlardan alınan *tuazzo* adlı bir vergiden bahsedilmektedir⁴⁸. Sur'daki boya işçileri, fırın, hamam işletmecileri, ayakkabıcılar ve diğer ticaret erbabı İslam döneminden kalma *meks (hilali)*⁴⁹ adlı bir vergi

⁴² Prawer, *a.g.e.*, s. 34; Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Londra 1973, s. 6,32.

⁴³ Jean Richard, *The Crusades, c.1071-1291*, ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1996, s. 373; Riley Smith, *The Feudal Nobility*, s. 40-41; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", vol. LXXXVII, January 1972 s. 11.

⁴⁴ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 9-15.

⁴⁵ Riley Smith, s. 47-48.

⁴⁶ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 15-19.

⁴⁷ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 10.

⁴⁸ Prawer, s. 186; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 84.

⁴⁹ Bu vergi için bkz., Cengiz Kallek, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-588.

ödemekteydiler⁵⁰. Sur köylerinde ise toprak vergisinin dışında köylüler yılda üç defa kira olarak lorda üç tavuk, üç altın, otuz yumurta bir rıtl⁵¹ peynir verirlerdi. Buna *exenia* adı verilmekteydi⁵². 1264'de Philippe de Montfort ile Cenevizliler arasında yapılan anlaşmaya göre bunlar tarafından Sur'a giren ve çıkan bütün mallara 1/6 vergi konulmuştu⁵³. 1244 yılı itibarıyla Venedik'ten Sur'a gelen bir gemi ise %3 lük bir vergi ödemek zorunda idi⁵⁴.

Hukuk anlamında bakıldığında Sur'daki idarecilerin güçlü tekelinin denizci İtalyan şehir devletlerine verilen imtiyazlar nedeniyle zayıfladığı görülmektedir. Krallar zaman zaman bu durumu değiştirmek adına İtalyanlara karşı bazı yaptırımlar uygulamasalar da muhataplarının varlığına ve deniz gücüne olan mecburiyetleri dolayısıyla genelde alınanlar tekrardan geriade edilmekteydi.

Sur'daki sosyo-ekonomik hayata geçtiğimizde ise öncelikle bu şehrin konumu dolayısıyla sahiplerine ve sakinlerine birçok avantajlar sunduğunu söylemek gerekmektedir. Nitekim *Mukaddime*'nin yazarı İbn Haldun bir şehrin kuruluşunda ahalisinin bazı önemli noktalara dikkat etmesi gerektiğini ifade ederek bunları; mekânın etrafının deniz ya da ırmaklarla çevrili olması, yer alacağı coğrafyanın havasının hoş ve sağlıklı olması, su kaynakları bakımından zenginliğine dikkat edilmesi, hayvancılık ve çiftçilik için verimli arazilerin varlığı şeklinde sıralamıştır. Aynı şekilde geçim yollarının fazlalığı ve pazarların işlekliliğinin yani ticarî faaliyetlerinin o şehrin bayındır hale gelmesinde önemli olduğunu ifade etmiştir⁵⁵.

Sur şehrinin, Ortaçağ'daki jeopolitik konumu incelendiğinde İbn Haldun'un söz konusu tavsiyelerinin bu şehir ile büyük bir paralellik gösterdiği görülmektedir. Şehrin savunma yapıları insan eli ve doğanın mükemmel uyumunun bir kanıtı gibidir. Yukarıda değinildiği üzere Makedonyalı Büyük İskender'in zamanından itibaren bir yarımadaya dönüşen şehrin kara tahkimatları dar bir koridorun hemen önüne birbiri ardına sıralanmış üçlü bir sur sistemi ve iki büyük kuleden

⁵⁰ Riley-Smith, 84-85.

⁵¹ Rıtl ile alakalı Walter Hinz (*İslam'da Ölçü Sistemleri*, trk. trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 34-41) farklı şehir ve bölgelere göre farklı rakamlar vermektedir. Mesela İkinci Krallık Dönemine ev sahipliği yapan Akka'da Haçlılardan bir yüzyıl sonrasında XIV. yy. da iki farklı rıtl ölçüsünün kullanıldığını söyler. Bunlardan biri 2.207 gr diğeri ise 2.037 gr dır. Dolayısıyla bunlardan harekete bir rıtl'ı 2.2 kg olarak düşünülmesi gerektiğini yazmıştır.

⁵² Jean Richard, "Agricultural Conditions in the Crusader States", *A History of the Crusades*, V, *The Impact of the Crusades on the Near East*, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1985, s. 256; aynı mlf, *The Crusades*, s373-374; Riley-Smith, s. 45.

⁵³ Riley-Smith, s. 73.

⁵⁴ Riley-Smith, aynı yer.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, trk. trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991, s. 234-240, 268-275.

oluşmaktaydı. Sur deniz tarafından ise yüzeyden dik bir şekilde yükselen kayalar ve ikili bir duvar ile korunmaktaydı. Bu nedenle içeride yeterli asker ve erzak bulunduğu takdirde saldırı yoluyla ele geçirilmesi neredeyse imkânsız hale geliyordu.

Sur savunmaya son derece müsait yapısının yanında komşu şehirlere karşı daha başka avantajlara da sahipti. Bu durum Haçlı seferleri öncesinde ve sırasında şehri ziyaret eden seyyahlar ile tarihçiler tarafından hayranlık dolu ifadelerle dile getirilmiştir. X. yy.'ın ünlü coğrafyacısı el-Makdisî burayı *güzel ve hoş bir şehir* olarak tanımlarken⁵⁶ bir yüzyıl sonrasında Nasır-ı Hüsrev de *zengin ve Suriye kıyı şehirleri içerisinde en güçlüsü* şeklinde tasvir etmiştir⁵⁷. Haçlı Seferleri döneminde burada doğup büyüyen Piskopos ve tarihçi Willermus Tyrensis ise Sur'u *sadece çok iyi tahkim edilmiş bir yer değil aynı zamanda eşsiz güzelliği ve verimli topraklarıyla meşhur bir şehir* olarak anlatır. Çevresindeki araziler bölgedeki diğer şehirlere nazaran daha küçük olmasına karşın verimlilik açısından çok daha üstündür diyerek sözlerine devam eder⁵⁸.

Şehir ve çevresi dağlardan gelenlerin dışında yer altından çıkan su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Dağlardan gelen sular kemerler vasıtasıyla şehre ulaştırılmaktaydı. Bu durum tarımsal arazilerin verimliliğini arttırdığı gibi meyve bahçeleri ve şeker kamışı tarlaları için gereken su ihtiyacını da karşılıyordu. Kuşatma zamanlarında ise bunun için sarnıçlardan istifade edilmekteydi⁵⁹.

Sur şehri ve çevresindeki Hıristiyan nüfusu oldukça geniş bir çeşitlilik göstermekteydi. Bununla birlikte söz konusu toplum için dinin birleştiriciliğinden çok mezhepçiliğin yol açtığı ayrımlardan söz etmek gerekmektedir. Haçlılar bölgeye gelmeden evvel Ortadoğu'nun Hıristiyan toplumu birbirinden farklı mezhep ve gruplara ayrılmıştı. Bunları Monofizit ağırlıklı Yerli Hıristiyanlar ve Bizans tebaası Ortodoks Melkiler olarak kabaca ayırmak mümkündür. Monofizitler 451 Kadıköy Konsili sonrasında yaşanan ayrım nedeniyle Papalık ve İstanbul Patrikliği tarafından yok sayılmaktaydı. Hatta Haçlılar Ortadoğu'ya ilk geldiklerinde Yerli Hıristiyanların bütün iyi niyetli karşılamalarına rağmen onlara Rafizi (sapkın) muamelesi yapmaktan geri durmamışlardı.

⁵⁶ *Ahsenü'l-tekasim fi marifet el-ekalim*, Brill 1909, s. 163.

⁵⁷ *Sefername*, arp. trc. Yahya el-Haşşab, Kahire 1993, s. 60-61.

⁵⁸ *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, II, 5.

⁵⁹ Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 61; İbn Cübeyr, *Endeliüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, İstanbul 2008, s. 231-232; Willermus Tyrensis, II, 5-7; Ayan, s. 233-234.

Haçlılar dinî kimliği bir tarafa bırakıp kendilerini fatihler ve ülkenin gerçek sahipleri olarak piramidin en tepesine yerleştirmişler diğerlerini ise Frank olmayanlar (non-Frank) şeklinde ayırmışlardı. Frank kimliği sosyo-ekonomik kimliği ne olursa olsun diğerleri karşısında her türlü hakka ve imtiyaza sahipti⁶⁰. Haçlılar zapt ettikleri diğer şehirlerde olduğu gibi burada da ayrı bir mahallede yaşıyorlardı. Onların dışında ayrıcalıklı bir diğer sınıf ise İtalyan tacirlerdi. Bunlardan Venedikliler 1123’de, Kudüs Haçlı Krallığı ile imzaladıkları *Pactum Warmundi*’nin şartları gereğince şehrin zaptındaki yardımları karşılığında iskân, vergi ve ticaret konusunda ayrıcalıklara sahip olmuşlardı. Şehrin ve çevresindeki arazinin 1/3’ü krallık tarafından kendilerine verilmişti⁶¹.

Venediklileri takiben zaman içinde Sur’da benzer ayrıcalıklar kazanan Ceneviz ve Pisahlılar da ayrı mahallelerde oturmaya başlamışlardı. İtalyanların mahalleleri şehrin kuzey ve güneyindeki sahada konuşlanmış durumdaydı. Şehirdeki Yerli Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudilerin bir kısmı İtalyanların mahallesinde bunların vassalı olarak yaşıyorlardı. Zira Haçlı seferleri döneminde Doğu Akdeniz limanlarındaki ticareti ellerinde bulunduran İtalyanlar için ağırlığı zanaat ehli ve çiftçi olan bu grupların ürettiklerinin yanında ödedikleri vergiler de çok önemliydi. Söz konusu durum nedeniyle Haçlı hâkimleri kimi zaman bu unsurları kendi bölgelerine çekmek için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Öyle ki Henri de Champagne 1192’de İtalyanlarla alışveriş yapan yerlilerden alınan vergilerle ilgili yeni bir düzenlemeye gitmişti⁶². Yine Kral Jean de Brienne (1210-1225), Yerli Hıristiyanları limanlardan alınan vergiden muaf tutarak Venediklilerin mahallesinden ayırmaya, onlarla alışverişlerini azaltmaya çalışmıştı. Hatta Haçlı hâkimleri sonrasında bir adım daha atarak *Pactum Warmundi* ile Venedik’e verilen bağımsız yargı hakkını da ellerinden alarak bunların mahallesindeki Yerli Hıristiyanlar ve Yahudilerin, krallık mahkemelerine bağlandıklarını bildirmişlerdi⁶³. İtalyanların sahipliğindeki mahallelerde öncelikle ortada veya ana

⁶⁰ *Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Français et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839, s. 98; John de Ibelin, *Le Livre des Assises*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003, s. 167; Prawer, s. 201; aynı mlf. “Social Classes in the Latin Kingdom; The Franks”, *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s. 119-121.

⁶¹ Willermus Tyrensis, I, 555.

⁶² Riley-Smith, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁶³ W. Heyd, *Yakınoğlu Ticaret Tarihi*, trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, (2. Baskı), s. 371; Prawer, *a.g.e.*, s. 212; Riley-Smith, *aynı yer*; aynı mlf., “Some Lesser Officials in Latin Syria”, s. 8; Merav Mack, “The Italian Quarters of Frankish Tyre: Mapping a Medieval City”, *Journal of Medieval History*, 33 (2007), s. 151-152.

cadde üzerinde yer alan *bailliage* denilen merkez binayı saymak gerekmektedir. Çok amaçlı bir yapı olan *bailliage* mahkemeler ve toplantılar için kullanılmaktaydı. *Fondaco* ya da *Fundicum* adı verilen büyük bina ise mağaza ve dükkânları içine almaktaydı. Bunların dışında sakinlerinin evleri, fırın, hamam, diğer iş yerleri ve kiliselerle mahalledeki yapılar tamamlanmaktaydı⁶⁴.

Şehirdeki Yerli Hıristiyanlar zanaatın yanında ticaret ve Haçlı idaresi bünyesinde alt seviyedeki çeşitli idarî görevlerde yer almaktaydılar. Sekreterlik (*scribes, scribanagium*) ve tercümanlık (*dragoman*) gibi işler genellikle Yerli Hıristiyanların elinde bulunuyordu⁶⁵. Bunların nüfusu özellikle de İkinci Krallık Döneminde bölgedeki Haçlıların sınırlarının daralmasına paralel olarak Sur gibi büyük şehirlerde yoğunlaşmıştı. Adı geçen dönemde üyelerini Sur'daki Yerli Hıristiyanların oluşturduğu *Cours des Syriens* adında bir mahkeme de bulunmaktaydı. Bu mahkemeler basit suçlarla ilgili davalara bakıyordu⁶⁶. Mahkeme üyeleri ise reislerden oluşmaktaydı. Şehir ve çevresindeki köy idarelerinden sorumlu reislere *prepositus* da denirdi⁶⁷. Daha sonraları adı geçen mahkeme *Cour de la Fonde*'ye dâhil edildiğinde de bunun altı üyesinden dördü Yerli Hıristiyanlar arasından seçilirdi⁶⁸.

Sur'da şehir içinde yaşayan yerli Hıristiyanların da zanaatkârlık yönlerinin dışında idarî görevler üstlendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Sur Hakimi Philippe de Montfort'un 1270'de Haşîşiler tarafından suikaste uğrayıp hayatını kaybettiği olayda Farais adlı kontun hizmetindeki bir Yerli Hıristiyan suikastçıların yapacaklarını bilmesine rağmen onlardan 100 Bizans altını rüşvet aldığı için susmayı tercih etmişti⁶⁹.

Sur şehri Hıristiyanların dışında Yahudi ve Müslümanlara da ev sahipliği yapmaktaydı. Haçlı seferlerinin başlangıcındaki ön yargıların ve taassubun sebebiyet verdiği katliam sahneleri zaman içerisinde yerini daha ılımlı bir havaya bırakmıştı. Sur da söz konusu durumdan olumlu yönde nasibini alan bir şehirdi. 1124'de Haçlıların eline geçtiğinde galipler ile yapılan anlaşma çerçevesinde Müslüman ahalden isteyenler buradan ayrılırken kalmak isteyenlere de vergilerini

⁶⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 165-166; Mack, *a.g.m.*, s. 151-164.

⁶⁵ Jean Richard, "The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusades States", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s. 221.

⁶⁶ Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 89-90; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 2-9.

⁶⁷ Riley-Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 14.15.

⁶⁸ Richard, *a.g.m.*, s. 224; Runciman, III, 252; Riley-Smith, *Feudal Nobility*, s. 90.

⁶⁹ *The Templar of Tyre* s. 64-65.

ödemek kaydıyla müsaade edilmişti. Ancak İbn Kalanisi'de ve İbn el-Esîr'de geçen bir kayda göre şehrin, Haçlılar tarafından alınışı sırasında geride sadece güçsüzler ve zayıf kişiler kalmıştı⁷⁰. Sonrasında Sur'daki Müslüman nüfusunun arttığını düşünmek mümkündür. Örneğin şehrin ticarî önemi dolayısıyla Dımaşk ve Musul şehirlerinden tüccarların 1260 yılı itibarıyla şehirde temsilcilerinin olduğu bilinmektedir⁷¹.

Üsâme b. Munkiz de anılarında Sur'u ziyaret ettiği sırada kadınlar ve erkeklerin birlikte girdikleri bir hamamda başından geçen bir hikâyeyi anlatmaktadır⁷². Ayrıca diğer şehirlerin aksine Sur'da, Müslümanlara ait müstakil bir caminin varlığı da onların buradaki nüfusunun zamanla arttığına bir delil olarak gösterilebilir⁷³. Bazı zor dönemlerde de şehir, civardaki Yerli Hıristiyanları ve Müslümanları mülteci olarak kabul edebilmekteydi. Nitekim 1260'da Moğolların Suriye'yi istilası sırasında Dımaşk ahalisinin bir kısmı Mısır'a kaçarken önemli bölümü de daha yakın olan Sur'a iltica etmişti. Bunların arasında Eyyubilerin hizmetinde çalışan Yerli Hıristiyan İbn el-Amid ve diğer kâtip arkadaşları da vardı⁷⁴.

Haçlı makamlarının olumlu tutumlarının da şehirde ve kırsalındaki Müslümanların sayısının artışında etkisi olduğu muhakkaktır. Nitekim İbn Cübeyr, Sur şehri ile alakalı izlenimlerini aktarırken *halkı kâfir olmakla beraber daha yumuşak başlıdır ve Müslüman yabancılara iyilik yapmaya daha eğilimlidirler. Ahlakları daha hoş ve evleri daha geniştir. Müslümanlar burada daha rahat ve daha huzurludur* şeklindeki ifadeleri de bir anlamda bu duruma işaret etmektedir⁷⁵.

Şehirde ikamet eden bir diğer cemaat ise Yahudiler idi. Onlar da seferlerin ilk dönemlerinde kendisini gösteren şiddetten nasibini almışlardı. Ancak şimdi Müslümanlar gibi Kudüs hariç Haçlı hâkimiyetindeki bütün şehirlerde yaşama hakkına sahiptiler. 500 kadar Yahudinin yaşadığı Sur'da bunlara ait bir de Talmud Okulu mevcuttu⁷⁶. Müslüman ve Yahudilerin dışında şehrin nüfusuna dönmeleri ve

⁷⁰ *Tarih-i Dımaşk*, s. 137; *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, 622.

⁷¹ Riley-Smith, s. 79.

⁷² *İbretler Kitabı (Kitab el-İtibar)*, trk. trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992, s. 185.

⁷³ B.Z. Kedar, "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*, ed. J.M. Powell, Princeton 1990, s. 138.

⁷⁴ İbn el-Amid, *Tarih, Ahbar el-Eyyubiyyin kısmı*, nşr. Claude Cahen, Port Said, t.y., s. 50; Peter Jackson, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, vol.95, no.376, Temmuz 1980, s. 490.

⁷⁵ *a.g.e.*, s. 226.

⁷⁶ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 47.

paulinleri de eklemek gerekmektedir. Zira Sur hâkimlerine karşı girişilen iki suikast girişiminde de katiller Hıristiyanlığı kabul etmiş görünen hatta kurbanlarının eliyle bu dine giren kimselerdi. Konrad de Montferrat ve Philippe de Montfort böylelikle öldürülmüşlerdi. Philippe, suikastçileri vaftiz ettirdikten sonra emrindeki Turkopol birliğine aldırmişti⁷⁷. Paulinler ise bilhassa İkinci Krallık Dönemi içerisinde ağırlıklı nüfusu meydana getiriyorlardı. Son olarak askerî bir unsur olsalar da İmparator Frederich'in naibi Filangieri ile birlikte bölgeye yolladığı ve uzun bir dönem Sur'da ikamet eden Longobardları da şehrin nüfusuna eklemek gerekmektedir. Bunlarla halkın arasında tutum ve davranışlarından ötürü ciddi bir nefret meydana gelmişti⁷⁸. Yukarıdan itibaren aktarmaya çalıştığımız bütün bu grupların oluşturdukları toplam nüfus konusunda ise Joshua Prawer 30.000'i şehirde 9.000'i kırsalda olmak üzere toplamda 39.000 kişilik ortalama bir rakam vermektedir⁷⁹.

Sur şehrindeki dinî mekân ve kurumların durumu da oldukça karışık bir mesele idi. Sur eski geleneğe göre Antakya Patrikliğine bağlı olmasına karşın Haçlı seferleri sırasında Kudüs Krallığı arazisine dâhil edilmişti. Diğer taraftan buradaki piskoposluk Phoenicia eyaletinin merkezi durumundaydı. Üstelik Haçlılar tarafından daha evvelden zapt edilen Trablus, Akka, Sayda, Beyrut gibi şehirlerdeki kiliseler pratikte Sur Piskoposluğu'na bağlıydı. Antakya'daki Ortodoks piskoposun çıkarılmasından sonra buradaki Latin Kilisesi'nin başındaki Bernard Valance etkin bir siyaset takip etmeye başlamıştı. Bu doğrultuda geçmişteki duruma dayanarak Sur Kilisesi'nin Antakya'ya bağlı olduğunu yüksek sesle dile getirmeye başlamıştı⁸⁰.

Başlangıçta şehir henüz ele geçirilmediği için bir problem çıkmamıştı. Ancak Kudüs Patriği Warmund'un 1122'de Odo adlı din adamını buraya piskopos atamasıyla tartışmalar başlamıştı. Adı geçen zat şehir alınmadan ölmüştü. Haçlıların Sur'u zaptından sonra üç sene kadar piskoposluk makamına herhangi atama yapmayan Kudüs Patrikliği nihayetinde 1127'de William adlı bir papazı Sur Piskoposu ilan ettiğinde Antakya Patrikliği ile çatışma daha da şiddetlenmişti. Gelişmeler Roma'nın müdahalesini gerekli kılmış ve Papa II. Honorius, Sur Kilisesinin idarî anlamda bağlı olduğu Kudüs Krallığına yani dolayısıyla Kudüs Patrikliğine bağlı olduğunu ilan etmişti⁸¹.

⁷⁷ *The Templar of Tyre*, s. 63-64.

⁷⁸ Philip de Novare, s. 174.

⁷⁹ Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, s. 182.

⁸⁰ Bernard Hamiton, *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980, s. 27-28.

⁸¹ Willermus Tyrensis, II, 35-38; Ayan, s. 268-270; Hamilton, a.g.e., 66-67; Runciman, II, 259-260;

Kudüs'ün 1187'de Sultan Selahaddin tarafından fethinin sonrasında yeni bir karışıklık daha baş göstermişti. Buradaki patriklik makamı Akka'ya taşınmış olup eski unvanını taşımaya devam etmişti. Fakat diğer taraftan Akka şehir olarak evelden beri Sur Piskoposluğuna bağlıydı. Haliyle Sur'daki Latin Kilisesinin önceliği durumu ortaya çıkmıştı. Bunun etkilerini ilerleyen dönemlerde Kudüs tahtuna çıkanların taçlandırılması meselesinde görmek mümkündür. Nitekim Jean de Brienne ve eşi Maria de Montferrat 1210'da Sur Kilisesi'nde taç giymişlerdi⁸². Aynı şekilde bunların kızları Jolande de, İmparator II. Frederich ile evlenmek üzere Avrupa'ya gitmeden Sur Kilisesinde taç giymiş ve sonrasında 15 gün süren şenliklerin nihayetinde gemiyle yola çıkmıştı⁸³.

Willermus Tyrensis, Sur piskoposları içerisinde dinî meşguliyetlerinin dışında tarihçi yönüyle temeyyüz eden çok önemli bir şahsiyettir. 1175'de piskoposluk makamına atanmış ve 1185'deki ölümüne kadar görevini sürdürmüştür. Willermus, Kral Amaury'nin oğlu IV. Baudouin'e hocalık yaparken onun cüzzam hastalığını da keşfeden kişidir. Kral tarafından 1168'de Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a bir sene sonra ise Roma'ya elçi olarak gönderilmiştir. Haçlı seferleri tarihinin başlangıcından 1184 yılına kadar getirdiği *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* adlı eserini kaleme almıştır. Bu çalışma Haçlı seferleri tarihini çalışanlar için başlıca kaynaklardan biridir. Kendisinden sonra gelen yazarlar da onun eserine çeşitli zeyiller kaleme almışlardır⁸⁴. Willermus'un halefi Piskopos Joscius da, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sonrasında durumu Papaya, İngiltere ve Fransa krallarına anlatmak üzere Konrad de Montferrat tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir.

Sur'daki İtalyan şehir devletlerine ait mahallelerdeki kiliseler ise bunlarla yapılan anlaşmalar gereğince tam bir özerkliğe sahipti. İtalyanların söz konusu kiliselere genellikle anavatanlarındaki büyük kiliselerin isimlerini vermek gibi bir adetleri vardı. Venediklilerin Sur'daki kilisesi bu doğrultuda St. Mark olarak isimlendirilmişken, Cenevizlilerin kiliseleri St. Laurent adını almıştı⁸⁵.

Sur'un, Haçlı seferleri döneminde ön plana çıkmasını sağlayan en önemli

John Gordon Rowe, "The Papacy and the Ecclesiastical Province of Tyre (1100-1187)", *Bulletin of John Rylands Library* 43(1960), s. 162-179.

⁸² Bernard Hamilton, *The Latin Church*, s. 251.

⁸³ Philip de Novare, *a.g.e.*, 23.

⁸⁴ Willermus'un, eseri ve zeyilleri ile alakalı bkz., Ebru Altan, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 27, (2105-2), s. 85-94.

⁸⁵ Heyd, s. 166.

özelliği ise ticarî potansiyeli olmuştur. Şehir limanı sayesinde bölgedeki en önemli deniz ticaret üslerinden biri haline gelmişti. Nitekim İbn Cübeyr, Sur limanına iki güçlü kule arasına çekilmiş bir zincirin varlığından bahsettikten sonra bunun gerildiğinde giriş ve çıkışların imkânsızlaştığını söylemektedir. Limanın konumunu çok güzel bulan müellif sözlerine şöyle devam eder; *Akka'nın limanı da buna benzer. Ancak buradaki gibi büyük gemileri kaldıramaz. Onlar liman dışına demir atarlar. Sadece küçük gemiler girebilir. Sur limanı daha mükemmel, daha güzel ve daha büyüktür*⁸⁶.

Sur 1124 yılında Haçlıların eline geçmesine karşın elde edilen başarının meyvelerini toplamak daha çok Venediklilere nasip olmuştu. *Pactum Warmundi*'ye göre; Kudüs Krallığı, Venediklilere şehrin gelirlerinden her yıl 300 altın ödeyecekti⁸⁷. Ayrıca kendilerine verilecek mahallede Venediklilerin vergiden muaf birer fırın ve hamam kurmaları, ticarete kendi tartı ve ölçü aletlerini kullanmaları, krallık içerisinde tamamen vergiden muaf tutulmaları, Sur'un zaptından sonra 1/3 ünün kendilerine verilmesi şeklindeki şartlar da bunun açık bir göstergesidir. Bunların dışında Venedikliler krallık genelinde de çeşitli adli, ticarî ve sosyal haklar elde etmişlerdi⁸⁸. Vikont adını taşıyan yöneticileriyle birlikte mahallelerine yerleşen Venedikliler yaptıkları anlaşma ile sadece Sur'da değil Kudüs krallığının bütün şehirlerinde ticaretin asıl yönlendiricisi haline gelmişlerdi.

Venediklilerin elde ettiği bütün bu imtiyazlara karşılık Sur'daki varlıkları birkaç yüzü aşabilmiş değildi. Aynı rakamları Cenevizliler ve Pisalılar için vermek mümkündür⁸⁹. Hatta Henri de Champagne zamanında Sur'da yalnızca 30 Pisalının ikamet edebileceği şeklinde bir karar alınmıştı⁹⁰. Gerek şehirdeki mahallelerinde ve gerekse köylerinde Yerli Hıristiyan ve Müslüman kiracıları bulunmaktaydı. Diğer taraftan Venediklilerin payına düşen 21 köy de direk olarak buradaki Venedik toplumu tarafından idare edilmiyordu. Köyler Pantaleon, Jourdain ve Conterani adlı üç soylu aileye verilmiş durumdaydı⁹¹. Resû'l-Ayn yakınlarında Venedik'e ait şeker kamışı tarlalarının hasadı daha çok yukarıda zikrettiğimiz kiracılar tarafından yapılmaktaydı. Cenevizlilerin de benzer şekilde kendilerine ait şeker kamışı tarlaları vardı⁹².

⁸⁶ *Endelüs'ten Kütsal Topraklara, Seyahatname, aynı yer.*

⁸⁷ Venediklilerin II. Baudouin zamanında elde ettikleri bu imtiyaz çok uzun sürmemiş ve daha adı geçen kralın damadı Foulque (1131-1143) zamanında iptal edilmişti. Bkz., Heyd, s. 170.

⁸⁸ Praver, s. 221-226; Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi 1122-1124)", s. 303-304.

⁸⁹ Runciman, II, 245.

⁹⁰ Heyd, s. 349; Mack, "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 159.

⁹¹ Praver, s. 148-149.

⁹² Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 53; Mack, "The Italian Quarters of Frankish Tyre", s. 152.

Cenevizliler ve Pisalılar gerçek anlamda ticarî bir güç olarak Sur'a, Venediklilerden çok daha sonraları girmişlerdir. Cenevizlilerin şehirdeki varlığına ve aldıkları ticarî ayrıcalıklara ait ilk kayıt 1187 tarihinde aittir⁹³. Pisalılar ise daha öncesinde II. Baudouin'in verdiği beş ev ile Amaury ve Cüzzamlı Kral dönemlerinde başışlanan kilise ve arazi ile yetinmek zorunda kalmışlardı⁹⁴. Daha sonra Sultan Selahaddin karşısında yok olmanın eşiğine gelen Ortadoğu'daki Haçlı varlığı Konrad de Montferrat sayesinde Sur'da tutunmaya çalışırken Ceneviz ve Pisalılar, ona en çok destek veren unsurlar olarak şehirde önemli ticarî imtiyazlar elde etmişlerdi. Örneğin her ikisi de kendi ölçü birimleriyle ticaret yapmak ve özel mahkemeler kurmak hakkını elde etmişlerdi. Ancak Pisalıların başlangıçtaki Konrad tercihlerine karşın sonradan Guy de Lusignan'ı desteklemeleri Sur'daki ticaret arenasında zayıflamalarına yol açmıştır. Nitekim şehri elinde tutmayı başaran Konrad, onların imtiyazlarında kısıtlamalara gitmiş ve Henri de Champagne de bu konuda selefini takip etmiştir. Yukarıda değinildiği gibi Pisalıların şehirdeki nüfusu 30 kişi ile sınırlandırılmıştır. Bundan sonra Pisalıların Akka'ya ağırlık vermelerine karşın Cenevizliler Sur'daki varlıklarını daha güçlü şekilde vurgulamaya başlamışlardır.

Cenevizlilerin zaten var olan Venediklilerle ticarî rekabeti Doğu Akdeniz'e de sirayet etmişti. Nitekim 1258'de nihayet bulan iki senelik silahlı mücadelenin sonrasında Akka'dan ayrılmaya zorlanan Cenevizliler bölgedeki faaliyetleri için kendilerine Sur'u merkez edinmişlerdi. İtalyanların arasındaki bu rekabet Frank hâkimlerin işine gelen bir durumdu. Ticaret anlamında onlara muhtaç olsalar da adlî ve her şeye rağmen ekonomik bazı imtiyazları azaltmak için bu rekabeti çok iyi bir şekilde kullanmışlardı. Sur Hâkimi Philippe de Montfort, Cenevizlilerle yaptığı anlaşmayla onları şehrin savunmasına ortak ettiği gibi muhataplarının ana ticaret merkezi olarak burasını kabullenmelerini sağlamıştı. Bunu yaparken Sur'daki ticarî gelirlerin 1/3'ü de Cenevizlilere bırakmayı ve onların getirecekleri mallar üzerinden çok cüz'î bir vergi almayı da taahhüt etmişti⁹⁵.

Philippe de Montfort, Cenevizlileri kendisine müttefik edindikten sonra Venediklilere karşı baskıcı bir politika takip etmeye başlamıştı. Aşlında Venedikliler daha Ricardo Filangieri zamanında Sur'daki adlî ve ticarî bazı imtiyazlarından

⁹³ Merav Mack, *The Merchant of Genoa, The Crusades, The Genoese in the Latin East, 1187-1220s*, unpublished Ph. degree thesis, Cambridge 2003s. 28; aynı mlf., "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 161.

⁹⁴ Heyd, s. 163,170; Mack ("The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 157) bu durumu doğru olarak kralın Venediklilere olan bağımlılığı azaltmak adına yaptığı şeklinde yorumlamaktadır.

⁹⁵ Heyd, s. 391-392; Riley-Smith, s. 73-74.

vazgeçmeye zorlanmışlardı. Akabinde Filangieri'nin bertaraf edilip baronların Sur'u yeniden ele geçirmesinde büyük katkı vermelerine karşın bunun ticarî imtiyaz anlamında pek de faydasını görememişlerdi. Şimdi ise Cenevizlilerin de gelmesiyle şehirdeki durumları çok daha kötüleşmişti. Sur'da sahip oldukları gelir kaynakları ve ticaret malları müsadere edilmişti. 1277'de taraflar arasında yapılan zoraki anlaşmaya kadar bu durum devam etmişti⁹⁶.

İtalyanların dışında Sur'da; Provenceli, Marsilyalı, Montpellierli ve Barselonalı tacirlere de çeşitli imtiyazlar tanınmıştı. Yine Müslüman, Yerli Hıristiyan ve Yahudi tacirler de aktif olarak şehirdeki ticaret hayatında yerlerini almışlardı. Nitekim Tudelah Benjamin şehirde deniz ticareti yapan Yahudilerin varlığından bahsetmektedir⁹⁷. Ayrıca III. Baudouin zamanında Mısır ile Sur arasında gemi ile ticaret yapan bir Yerli Hıristiyan kaptana serbest geçiş izni verilmişti⁹⁸. Şehirde ticaret ile alakalı meseleler için *Cour de la Fonde* adlı mahkemeler görev yapmaktaydı. Bu kurum ayrıca pazar vergilerinden de sorumluydu⁹⁹. Liman ile alakalı vergiler ise adını buradaki zincirden alan *Cour de la Chaîne* tarafından toplanırdı¹⁰⁰.

Sur elverişli limanı sayesinde yukarıda aktardığımız ticarî rekabetin merkezlerinden biri olmasının yanında sanayi ve tarımsal üretimler açısından da önemli bir şehirdi. Nitekim Avrupa'nın şeker ihtiyacının neredeyse tamamını karşılayan Ortadoğu'daki üretimin büyük kısmı bu şehre bağlı arazilerde gerçekleştirilmekteydi¹⁰¹. Yine buradaki Yahudilerin ön plana çıktığı olağanüstü parlaklığı ile bilinen cam üretimi son derece ünlüydü. Camlardan vazo, tabak ve çeşitli züccaciye ürünleri imal edilmekteydi¹⁰². Camların üretildiği fırınlar oldukça büyük bir kapasiteye sahipti. Birbirinden farklı boyutlara sahip fırınlar her defasında 13 tondan 37 tona kadar üretim yapabilmek imkânına sahipti¹⁰³.

Sur'a özel olan mor renkli kumaş ve bundan üretilen elbiseler Fenikeliler zamanından bu yana bilinmekteydi. Bahsi geçen kumaş ve elbiseler Haçlılar

⁹⁶ Heyd, s. 392-393; Riley-Smith, s. 69; Mack, "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 156.

⁹⁷ *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, s. 47.

⁹⁸ Riley-Smith, s. 79.

⁹⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, trk. trc., Mustafa Daş, İstanbul 2013, s. 228; Riley-Smith, s. 90-91.

¹⁰⁰ Heyd, s. 373-374; Runciman, II, 252.

¹⁰¹ Runciman, III, 300.

¹⁰² Tudelah Benjamin, *aym yer*; İdrisi, *Nüzheti'l-müştak fı ihtirak el-Afak*, I, Kahire 1989, s. 365-366; Wilermus Tyrensis, II, 6; Heyd, s. 195; Runciman, III, 301.

¹⁰³ Fred Aldsworth-George Haggarty-Sarah Jennings-David Whitehouse, "Medieval Glassmaking at Tyre, Lebanon", *Journal of Glass Studies*, vol.44 (2002), s. 66.

zamanında da şehrin önemli ticaret ürünlerinden biriydi. Öyle ki İtalyan ticaret gemilerinin bu kumaşları alabilmek için zaman zaman şehirden ayrılışlarını tehir ettikleri de olurdu¹⁰⁴. Coğrafyacı el-İdrisî bu şehirde dokunan kumaşların çok pahalı olmasına karşın civar şehirlerin hiçbirinde böyle kalitelisinin üretilmediğini söylemektedir¹⁰⁵.

Bahse konu kumaşların dışında Sur'daki dokuma tezgâhlarında başka kıymetli kumaşlar ve ipekli ipler de dokunurdu. Burada üretilen ipekli kumaşlara nakşedilmek üzere altından ipler Venedik ve Cenova'dan getirilmekteydi. Sur başta olmak üzere Haçlı topraklarındaki dokumacılar arasında ünlü olan bu ipler Müslüman ülkelerine de ihraç ediliyordu¹⁰⁶. Şehirde Sarraflar Caddesi adıyla bilinen bir caddenin varlığı burada altın işlemeciliği yapıldığının bir kanıtı olarak da görülebilir¹⁰⁷. Bunların dışında Sur şehri Müslüman ülkelerinden gelen her türlü mamul ile Avrupa'dan Müslüman topraklarına giden mallar için önemli bir geçiş güzergâhıydı. Sur'un deniz kıyısında yer alması nedeniyle balıkçılık da önemli bir gelir kaynağı durumundaydı. Ayrıca bitkilerden elde edilen ve kumaş boyamada kullanılan çeşitli boyalar da ciddi bir gelir kalemini oluşturmaktaydı. Hayvancılık konusunda pek fazla bilgi bulunmasa da Fâtımîler zamanından Haçlılar dönemine miras kalan ve domuz kasaplarından alınan *tuazo* adıyla dört altınlık vergiden yine şehirde mevcut Kasaplar Caddesinden şehir ve çevresinde hayvancılık yapıldığına dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür¹⁰⁸.

1183 senesi civarında burada bulunan İbn Cübeyr'in aksini söylemesine karşın Willermus Tyrensis, verimli topraklara sahip Sur'un çevresindeki bahçelerin limon, portakal, incir, badem gibi meyvelerle dolup taştuğunu ifade etmiştir¹⁰⁹. Üzüm bağlarındaki üretim daha çok Yerli Hıristiyan köylüler tarafından yapılmakta olup mahsulün 1/3'ünün toprak sahibi lordun olması ön görülmüştü. Ayrıca 1220 senesine gelindiğinde Sur'daki verimli arazilerden önemli bölümü üzüm bağlarına dönüştürülmüştü¹¹⁰. Şehre bağlı topraklarda diğer bölgeler kadar olmasa da yeterli miktarda tahıl üretimi yapılmaktaydı¹¹¹.

¹⁰⁴ Heyd, s. 195.

¹⁰⁵ *a.g.e.*, s. 366.

¹⁰⁶ David Jacoby, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.58 (2004), s. 237.

¹⁰⁷ Riley-Smith, s. 80.

¹⁰⁸ Riley-Smith, s. 80-81,84.

¹⁰⁹ *Endülüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, s. 231; *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, II, 5- 6.

¹¹⁰ Praver, s. 179-180; Richard, "Agricultural Conditions in the Crusader States", s. 260.

¹¹¹ Praver, s. 177-178.

Sonuç

Sur şehri 1124'de Haçlıların eline geçmesinin ardından onların Avrupa ile bağlantılarını sağlayan önemli limanlardan biri haline gelmiştir. Tahkimatlarının sağlamlığı söz konusu şehrin çok fazla saldırı almasını da önlemiştir. Nitekim Sur ancak 1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından fethinin sonrasında teslim yoluyla el değiştirmiştir. Öte yandan Sultan Selahaddin'in fetihleri sırasında Konrad de Montferrat idaresinde gösterdiği direniş ile Sur, İkinci Krallık Dönemi'nin başlamasındaki en önemli etken olmuştur.

Şehrin Haçlılar tarafından zaptı sırasında yaptıkları yardım sayesinde önce Venedikliler akabinde ise Ceneviz ve diğer deniz ticaretiyle uğraşan devlet/ devletçikler edindikleri imtiyazlarla zenginleşirken diğer taraftan da burasını Akka ile birlikte ticaretin önemli merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Büyük gemilerin yanaşmasına müsaade veren büyük limanı, Avrupa'nın şeker ihtiyacının karşılanmasındaki öncelikli yeri, ileri düzeydeki cam sanayi ve kaliteli kumaşları bu şehri ticarî bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Aktarmaya çalıştığımız bütün bu özellikleri sayesinde Sur, Haçlı Seferleri tarihi içerisinde önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Aldsworth, Fred - Haggarty, George - Jennings, Sarah - Whitehouse, David, "Medieval Glassmaking at Tyre, Lebanon", *Journal of Glass Studies*, vol.44 (2002), s.49-66.
- Altan, Ebru, "Venedik'in Haçlı Seferi(1122-1124)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e 75. Doğum Yılı Armağam*, İstanbul 2013, s.299-307.
- _____, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı:27, (2105-2), s.85-94.
- _____, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hristiyanları", *Sosyologca*, sayı:3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s.63-71.
- Arriannus, *The Anabasis of Alexander*, ing. trc. E.J. Chinnock, Londra 1883.
- Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Francais et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839.
- Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, II, Kûdüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar (1099-1143)*, Ankara 2018.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, trk. trc.,Mustafa Daş, İstanbul 2013.

- Cate, J.L., "The Crusade of 1101", *A History of Crusades, I, The First Hundred Years*, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s.343-367.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 2004.
- _____, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s.17-56.
- Edbury, Peter W., *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade, Sources in Translation*, Hampshire 1998.
- _____, *John of Ibelin and Kingdom of Jerusalem*, Suffolk 1997.
- Ernoul, *Chronique D'Ernoul et de Bernard Le Trésorier*, Paris 1871.
- Mc Evitt, Christopher, *The Crusader and Christian World of the East, Rought Tolerance, Philadelphia*, 2008.
- Fleming, Wallace B., *The History of Tyre*, Londra 1915.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iharusalem Peregrantium*, ing. trc. Frances Rita Ryan, *A History of Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969.
- Hamiton, Bernard, *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980.
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.
- Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trk. trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. Helen J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade*, Aldershot 1997.
- İbn Abdüzzahir, *el-Ravz ez-Zahir fi Siret el-Melik ez-Zahir*, nşr. Abdülaziz el- Huveytır, Riyad 1976.
- İbn el-Amid, *Tarih, Ahbar el-Eyyubiyin kısmı*, nşr. Claude Cahen, Port Said, t.y.
- İbn Cübeyr, *Endelüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, İstanbul 2008.
- İbn el-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, XI, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, II, trk. trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991.
- İbn Kalanisi, *Tarih-i Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkar, Dımaşk 1983.
- İbn Munkiz, Usame, *İbretler Kitabı (Kitab el-İtibar)*, trk. trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992.
- İbn Şeddad, Bahaeddin b. Yusuf, *el-Nevadir el-Sultaniyye fi'l-Mehasini'l-Yusufiyye*, thk., Cemalettin Şeyyal, Kahire 1994.

- İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirak el-Afak*, I, Kahire 1989.
- el-İsfehânî, İmadeddin el-Katib, *el-Feth el-Küssî fi'l-feth el-Kudsî*, nşr., Darü'l- Minar, 2004.
- Jackson, Peter, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, vol.95, no.376, Temmuz 1980, s.481-513.
- Jacoby, David, "The Kingdom of Jerusalem and Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.40 (1986), s.83-101.
- _____, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.58 (2004), s.197-240.
- John de İbelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003.
- Kallek, Cengiz, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-588.
- Kedar, B.Z., "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*, ed. J.M. Powell, Princeton 1990, s.135-174.
- Küçükspahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007.
- Lendering, Jona, *Büyük İskender*, trk. trc. Burak Sengir, İstanbul 2009.
- Mack, Merav, "The Italian Quarters of Frankish Tyre: Mapping a Medieval City", *Journal of Medieval History*, 33 (2007), s.147-165.
- _____, *The Merchant of Genoa, The Crusades, The Genoese in the Latin East, 1187-1220s*, unpublished Ph. degree thesis, Cambridge 2003.
- Makdisî, *Ahsenü'l-tekasim fî marifet el-ekalim*, Brill 1909.
- Mayer, H.E, "On the Beginnings of Communal Movement in the Holy Land; The Commune of Tyre", *Traditio*, vo.24,1968, s.443-457.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, arp. trc. Yahya el-Haşşab, Kahire 1993.
- Philip de Novare, *The Wars of Frederich II Against the Ibelins in Syria and Cyprus*, ing. trc., John L. La Monte, New York 1936.
- Porteus John, "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of the Crusades*, VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, gen. ed. K. M.Setton, Wisconsin 1989, s.354-420.
- Prawer, Joshua, *Crusader Institutions*, Oxford 1980.
- _____, "Social Classes in the Latin Kingdom; The Franks", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s.117-192.

- Richard, Jean, *The Crusades, c.1071-1291*, ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1996.
- _____, "Agricultural Conditions in the Crusader States", *A History of the Crusades*, V, *The Impact of the Crusades on the Near East*, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1985, s.251-294.
- _____, "The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusades States", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen. ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s.193-250.
- Riley-Smith, Jonathan, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174- 1277*, Londra 1973.
- _____, "Some Lesser Officials in Latin Syria", *The English Historical Review*, vol. LXXXVII, January 1972, s.1-26.
- Rowe, John Gordon, "The Papacy and the Ecclesiastical Province of Tyre (1100-1187)", *Bulletin of John Rylands Library* 43(1960), s.190-219.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, III, trk. trk. Fikret İşıltan, Ankara 1992.
- Le Strange, Guy, *Palestine under the Muslim Rule, Description of Syria and the Holy Land*, Floransa 1890.
- The Templar of Tyre, Part III of the "Deeds of the Cypriots"*, ing. trc. Paul Crawford, Burlington 2003.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Usta, Aydın, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2015.
- _____, "Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler" *Belleten*, LXXVII, sayı:279, Ağustos 2013, s.365-402.
- _____, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2006, s.355-367.
- _____, "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hıristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Ocak 2007 Mardin, *Artuklular*, I, 2008, s.57-71.
- Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Tranmarinis Gestarum* ing. trc. A.C. Krey-E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, II, New York 1943.